

RECENZIA

Rastko Vasić: Die Lanzen- und Pfeilspitzen im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo, Mazedonien). Prähistorische Bronzefunde Abteilung V, Band 8. Franz Steiner Verlag. Stuttgart 2015. 95 strán, 19 obrázkových tabuliek. ISBN 978-3-515-11247-5.

Hroty kopijí a oštepov, ale aj hroty šípov používané pri streľbe z luku, vo všeobecnosti predstavujú štandardizované časti útočných zbraní doby bronzovej. Kopije a oštepy boli v kultúrach popolnicových polí, zvlášť v ich staršom úseku, typickou súčasťou výzbroje elit. V edícii publikácií Prähistorische Bronzefunde (PBF)¹ sa však uvedeným predmetom z rôznych dôvodov nevenuje taká pozornosť, ako napríklad mečom, sekerám či dýkam, čo sa v odborných kruhoch už konštatovalo (Bader 2006, 247). Medzeru v poznaní týchto typov militárií na európskom teritóriu aktuálne vyplňa ôsmy zväzok piateho oddelenia PBF. Predložil ho popredný znalec bronzovej industrie a autor viacerých monografií tejto edície, týkajúcich sa centrálného Balkánu, Rastko Vasić (Archeologický ústav, Belehrad).

Už z titulu vyplýva, že publikácia zahŕňa nálezy hrotov kopijí, oštepov a šípov zo stredného Balkánu. Geograficky ide o východnú časť bývalej Juhoslávie, v smere od severu k juhu o Vojvodinu (s časťami Báčka, Banát, Srijem), Srbsko, Kosovo a územie samostatnej Macedónskej republiky. Náplň zemepisného termínu „centrálny Balkán“ Vasić vysvetľuje v úvode (s. 1) i približuje mapou (obr. 1). Mapa ukazuje, že ide o teritórium rozprestierajúce sa od dolných tokov Dunaja a Tisy na severe až po povodia riek Drin a Vardar na juhu. Vzhľadom na historický vývoj, ale aj pretrvávajúce etnické, kultúrne a politické pomery na Balkáne podotýkam, že charakteristickou črtou tohto teritória bol a stále je nejednotný vývoj. Za zmienku stojí skutočnosť, že s pracovným teritóriom v súčasnosti susedí osem štátnych útvarov východnej časti strednej a juhovýchodnej Európy (Maďarsko, Rumunsko, Bulharsko, Grécko, Albánsko, Čierna Hora, Bosna a Hercegovina a Chorvátsko). Hroty kopijí, oštepov a šípov z mladšej doby bronzovej až počiatku doby železnej však boli súborne spracované a v edícii PBF publikované iba v príslušného Grécka (Avila 1983). Recenzovaná monografia je teda prvým zhrňujúcim spracovaním hrotov vyššie uvedených zbraní z mladšieho metalika na strednom Balkáne, ktoré, ako Vasić poznamenáva, sa tu začali zhromažďovať okolo polovice 19. storočia (s. 1). Napriek tomu, že postupne pribúdali, žiadny bádateľ nemal väčšie ambície ich komplexne vyhodnotiť. Autor mal k dispozícii súbor s vyše 300 hrotmi kopijí a oštepov a skoro 70 hrotov šípov, ktoré sa zachovali buď celé, alebo v zlomkoch. Sústredil sa primárne, pochopiteľne, na bronzové hroty z doby bronzovej. V predslove k nálezovému súboru rezonuje dôležitý fakt, že asi tretina hrotov kopijí/oštepov a približne pätina hrotov šípov pred vydaním tohto zväzku PBF nebola publikovaná (s. 3).

Nasleduje stať o chronológii (s. 3–8), v ktorej sa vychádza z chronologických systémov Reineckeho a jeho pokračovateľov. Hlavné úseky doby bronzovej a ich charakteristiky Vasić krátko komentuje, čo uvíta najmä

hneď nezorientovaný zahraničný čitateľ. Otázky času, ktoré sa týkajú centrálného Balkánu, názorne približujú dve prehľadné chronologické a synchronizačné tabule (s. 4, 5, 7). Z podstatného v kapitole možno citovať, že v mladšej dobe bronzovej (stupne BD–HA2) bola v severnej časti pracovného priestoru rozšírená kultúra Belegiš II-Gáva, s ktorou sa vo Vojvodine a na severe Srbska spájajú početné a bohaté depoty bronzových predmetov. Vasić uvádza, že práve z nich pochádza (aj) veľa hrotov kopijí a oštepov, a zároveň zdôrazňuje, že táto „oblasť depotov“ kultúrne gravituje k severnému, teda k „dunajsko-karpatskému priestoru“ (s. 6). Regionálna problematika depotov z mladšej a neskoršej doby bronzovej, ktoré v sledovanej oblasti možno rozdeliť do šiestich stupňov (I–VI), je zároveň bližšie osvetlená. Z hľadiska relatívnej chronológie ide o úsek od stupňa BD po HB3/HC, v absolútnych dátach o časové pásmo od roku 1300 po 700/650 pred Kr. (s. 7, tab. 2). Sortiment predmetov, ktorý v depotoch sprevádza bronzové hroty kopijí, oštepov ako aj šípov, Vasić detailne nerozoberá, ale čitateľa odkazuje na už publikované zväzky PBF o iných typoch bronzovej industrie (spony, ihlice, nákrčníky, kosáky) na strednom Balkáne. S myšlienkou, že „čím je depot väčší a typovo rozmanitejší, tým mladšie formy (vrátane hrotov kopijí/oštepov) obsahuje“ (s. 8), možno plne súhlasiť. Z prehľadu hromadných nálezov v jednotlivých stupňoch je očividné, že najviac sa ich jednoznačne spája so stupňom II, synchronným s HA1.

V kapitole o metóde klasifikácie a typológii (od s. 8) Vasić podáva prehľad prác o hrotach kopijí, oštepov a šípov, zverejnených tak v rámci PBF, ako aj mimo tohto radu publikácií, pričom konštatuje známu skutočnosť o absencii všeobecne záväznej klasifikácie, ktorá by bola aplikovateľná na časovo a priestorovo heterogénne skupiny nálezov hrotov kopijí/oštepov (s. 9). V zhode s autorom i na základe vlastných skúseností poznamenávam, že v archeologickej spisbe prevládajú subjektívne prístupy k deskripcii hrotov (Vasić ich označuje ako „tradičné postupy“), pri ktorých je smerodajný tvar listu. Ten sa tradične pomenováva termínmi odvodenými z botaniky alebo geometrie, ktoré si mnohí európski bádatelia už osvojili, sú viac-menej zrozumiteľné a aplikovateľné v širšom regionálnom rámci. Ako sa už pri depotoch bronzových predmetov z mladšej doby bronzovej na severe pracovného priestoru správne načrtlo, analyzované hroty kopijí a oštepov kultúrne inklinujú k „dunajsko-karpatskej dobe bronzovej“ a predstavujú jej južnú hranicu. Autor sa preto pri klasifikácii oprel o vypracované schémy, čo je z viacerých hľadísk skôr pozitívom. Nové triedenie nevytváral i z dôvodu, že 25 % analyzovaných nálezov tvoria fragmenty. Vasić hroty opisuje a triedi v zmysle všeobecne zaužívanej terminológie podľa tvaru listu. Uvádza, že vychádzal z zásady z otvoreného opisného systému L. Leshtakova (s. 9, 10) a hlavné skupiny klasifikuje ako „hroty s vavrínovou formou listu“, „hroty s vrbovou formou listu“, „hroty s kosoštvorcovou formou listu“ a pod. Pripomínam, že obdobne opísal hroty kopijí a oštepov z Poľska v edícii PBF aj M. Gedl (2009). Ďalej sa

¹ https://www.uni-muenster.de/UrFruehGeschichte/praehistorische_bronzefunde/pbf_publicationen.html [15-3-2017].

spomína, že do práce sú zahrnuté kadluby z doby bronzovej, v ktorých sa na strednom Balkáne hroty odlievali, a, samozrejme, hroty šípov (s. 10).

Rozdiel medzi kopijou a oštepom, lepšie postrehnuteľný iba v niektorých prípadoch, sa rozoberá v stati o funkcii hrotov (s. 10, 11). Pravda, zmienka o viditeľných zvyškoch dreva (násady) v tuľajkách analyzovaných bodných či vrhacích zbraní (s. 10) by bola kvalitatívne na vyššej úrovni, ak by ju sprevádzali výsledky archeobotanickej analýzy. Okrem týchto úvah sa v monografii nezabúda na iné interpretačné možnosti hrotov kopijí a oštepov, t. j. od dôležitých a účinných zbraní až po predmety so symbolickým významom (s. 11), čo bezpečne platí aj pre stredný Balkán.

Následne Vasić bližšie predstavuje pramennú bázu (od s. 11). Z kvantitatívneho prehľadu je zjavné, že z vyše 300 hrotov kopijí/oštepov, ktoré sa zachovali buď celé, alebo v zlomkoch, boli asi tri štvrtiny zistené v depotoch bronzových predmetov. Nanajvýš sedem kusov pochádza z hrobov, 16 kusov zo sídlisk a vyše 60 kusov možno označiť ako ojedinelé nálezy, pričom, ako autor logicky uvažuje, niektoré z nich mohli byť pôvodne súčasťou hromadných nálezov (s. 11), ktorých prevažná väčšina sa koncentruje na severe pracovného priestoru. K jednotlivým nálezovým kontextom autor pripája prehľad s číselnými odkazmi na „katalóg“: najprv sleduje hroty v depotoch (s. 11–13), a potom v hroboch a na sídliskách, prípadne sa pozastavuje pri dvoch pozoruhodných nálezoch z rašelinísk (nálezy 1 a 93). Na rozdiel od iných teritórií, na centrálnom Balkáne absentujú tzv. vodné nálezy hrotov kopijí a oštepov, no nie sú ani hroty z prameňov, horských priesmykov či vrcholov hôr a skalných brál (s. 13).

Podnetné informácie, napríklad vo vzťahu k nálezom tohto druhu na Slovensku a v Európe vôbec, možno nájsť v nasledujúcich podkapitolách (od s. 13). Okrem úvah okolo primárnej funkcie kopijí/oštepov ako bojových a loveckých zbraní, o čom, samozrejme, v zásade v odborných kruhoch niet pochyb, sa Vasić opäť vracia k rozmyšľaniu nad možnosťami odlišenia kopije od oštepu (bodnej/vrhacej zbrane), prípadne nad ich metrickými údajmi a balistikou (s. 14). Približuje možné spôsoby nastoknutia a upevnenia hrotov do drevených násad (pôvodne zrejme zdobených, opatrených stuhami, šnúrami a pod.), avšak uvážene dodáva, že dĺžku násady možno na základe jednotlivých dĺžok hrotov aj tak iba predpokladať. Existujú síce ikonografické pramene z minojskej a mykénskej kultúry (s. 14), tie však vzhľadom na zásadné typologické odlišnosti hrotov kopijí a oštepov v týchto teritóriách (Avila 1983) nemusia byť pre „stredobalkánsky“ okruh nálezov smerodajné. Zaujímavá je zmienka o iba 18 cm dlhom hrote kopije z Lengenerských močiarov v Ammerlandskom kraji, ktorý bol údajne nastoknutý až na 2,5 m dlhej drevenej násade (s. 14). Poznámam a dopĺňam, že tento unikátny nález sa našiel západne od Brém na severozápade Nemecka. Iným pozoruhodným dokladom použitia zbraní tohto typu v dobe bronzovej je lebka jeleňa, v ktorej sa zachoval zasadený bronzový hrot oštepu. Citovaný nález z východného Nemecka (s. 15) publikoval F. Horst (1977, 168, obr. 4). Vasić neopomína ani zaoblené, otupené, zakrivené alebo odlomené špičky hrotov, ktoré s veľkou pravdepodobnosťou všeobecne odzrkadľujú používanie týchto predmetov.

Vasića zaujímala tiež prítomnosť a kombinácie zbraní v hroboch, no najmä v depotoch stredného Balkánu.

Konštatuje, že v 70 hromadných nálezoch sa nachádza 206 hrotov kopijí a oštepov rôznych foriem. Zaiste nie bez zaujímavosti je informácia o jedinom tzv. čistom depote kopijí (s. 16), na ktorý sa autor vzhľadom na jeho unikátnosť odvoláva v texte aj na inom mieste (s. 12). Ide o depot I zo sriemskej lokality Donji Petrovci so štyrmi hrotmi (v katalógu nálezy 54, 80, 114 a 158), ktoré sú navzájom tvarovo natoľko odlišné, že sa v tomto prípade uvažuje o „vzorkovníci“ putujúceho remeselníka (?), ktorý ich mohol vyrábať. Vasić si všimol, že z vyššie uvedeného počtu depotov sa iba v troch (!) našli hroty kopijí výhradne rovnakého tvaru (Brza Palanka, Kupinovo, Progar), vo zvyšných sa kombinujú rôzne formy s inými predmetmi, vrátane súvekých militárií (s. 16). Prehľad týchto kombinácií, v ktorých sa autor zameral najmä na iné typy základných zbraní doby bronzovej, je zoradený v „tab. 2“ (s. 17–19; pozn. recenzenta: zrejme by malo ísť o tab. 3, pretože tab. 2 je na s. 7). Súčasťou state je krátke zamyslenie sa nad motívmi deponovania (s. 20). V monografii sa úsporne spomína i symbolický význam kopijí a oštepov (s. 20, 21). Do tejto kategórie Vasić zahŕňa tak hroty dlhé menej ako 10 cm, ako aj hroty s dĺžkou nad 40 cm. Miniaturných ako aj hypertrofických artefaktov tohto typu, ktoré možno interpretovať v rovine „ceremoniálnych predmetov“, je však na strednom Balkáne veľmi málo. Na artefakty tohto typu, teda aspoň čo sa týka miniatúr, upozorňujem v recenzii aj z dôvodu, že sa nachádzajú v bohatších hroboch pilinskej kultúry z Maďarska [vrátane novších nálezov z rozsiahleho pohrebiska Salgótarján-Zagyvapálfalva (Vaday/Szabó 2009, 10, obr. 6: 2–4; 8)] ako aj Slovenska (Patay 1995), čo Vasić, samozrejme, všeobecne eviduje.

Kratšia stať pojednáva o funkcii bronzových hrotov šípov, ktoré sa rovnako ako kopije/oštepy využívali v boji a pri love a ktoré sú na centrálnom Balkáne hodne zastúpené v hroboch kultúrnych skupín Brnjica a Paraćin z mladšej doby bronzovej (s. 21). Unikátny je hrot z lokality Dobrača (nález 363), ktorý zostal zapichnutý v stavci chrbtice! Nepochybne ide o jeden z mála nálezov tohto druhu z doby bronzovej v Európe.

Vítanou kapitolou recenzovanej monografie, hlavne v spojitosti s obsahom predchádzajúcich zväzkov piateho oddelenia PBF (napr. Avila 1983, 2, 135–139, 146, 147), je exkurz ku hrotom kopijí, oštepov a šípov zo staršej doby železnej (s. 22–29). Železných hrotov kopijí/oštepov, ktoré sa v novej historickej epoche vyrábali zo železa už klasickými kováčskymi technikami, na rozdiel od bronzových liatych z predchádzajúcej éry metalika, Vasić sumarizoval približne 200. K uvedenému počtu zo stredného Balkánu však dodáva, že toto číslo korešponduje najmä s publikovanými nálezmi, a preto ho nepovažuje za konečné (s. 26). Odhliadnuc od kategórií či chronologických detailov jednotlivých nálezov považujem za vhodné spomenúť, že typologický vývoj kopijí v sledovanom časovom úseku na juhovýchode Európy vyústil do dlhých štíhlych železných hrotov kopijí typu *sarisa* (*sarissa*). Poznámam, že taktika boja so *sarissai* bola typická pre macedónsku falangu. Vybrané diela antických autorov poskytujú i správy o maximálnych dĺžkach *sarissai*, ktoré sa pohybujú od asi 5,5 m (v dobe Alexandra Veľkého) až ku asi 7,3 m (okolo roku 300 pred Kr.). Z metrických údajov je evidentné, aj keď mnoho *sarissai* bolo zrejme kratších, že bojovník – pešiak – na ovládanie tejto zbrane nutne potreboval obe ruky (Heckel/Jones/Hooková 2008, 11–13). Záver exkurzu

je venovaný hrotom šípov, ktoré boli v dobe železnej zhotovované z bronzu, ako aj zo železa. Pomerne častým nálezom na strednom Balkáne, napríklad v bohatých kniežacích hrobách na juhozápade Srbska a v Kosove, sú podľa Vasića práve bronzové, tzv. skýtske hroty šípov (s. 28, 29). Tieto dobre poznáme zo širšieho eurázijského priestoru vrátane Slovenska. Autor sa pozastavuje i pri nemilom, no zrejme celoeurópskom probléme, že veľa hrotov šípov je v súkromných zbierkach (s. 29). Súpis hrotov šípov a pravdepodobne aj kopijí a oštepov sa od vročenia recenzovanej práce teda ešte prirodzene rozšíri, s čím Vasić (2014, 205) evidentne ráta.

Nasleduje nosná časť publikácie PBF, ktorá je súpisom nálezového fondu s rozborom funkčného, časového a priestorového postavenia jednotlivých typov a variantov predmetov. Najprv sú zhodnotené bronzové hroty kopijí, poprípade oštepov.

Prvé dva hroty Vasić oprávnenne klasifikuje ako jedny z najstarších kopijí na juhovýchode Európy. Ide o formálne odlišné hroty z lokalít Horgoš (nález 1) a asi Hajdukovo (nález 2), v oboch prípadoch ojedinelé nálezy z Bäcky na severe analyzovanej oblasti, ktoré sa zjavne hlásia ku stredodunajsko-karpatskej skupine včasných bronzových kopijí z konca staršej doby bronzovej (s. 31). Nálezy 3–19 predstavujú hroty kopijí s vavrínovým tvarom listu, ktoré podľa autora vo viacerých častiach stredného Balkánu pretrvávali v časovom úseku od prelomu staršej a strednej doby bronzovej až po začiatok neskorej doby bronzovej (s. 34). Početnejším súborom nálezov sú hroty kopijí s vrbovým tvarom listu (nálezy 20–61, resp. tvarovo blízke skupiny nálezov 62–69 a 70–76), ktoré sú zastúpené najmä v depotoch (stupňa II) z mladšej doby bronzovej (s. 41). Ako už bolo uvedené, tieto sa koncentrujú na severe sledovaného teritória (s. 42). Šestnásť exemplárov patrí k hrotom kopijí s kosoštvorcovým tvarom listu (nálezy 77–92). Vasić dokladá, že uvedené kopije sa viažu na depoty regionálnych stupňov I, I/II a II, to značí na stupne BD, BD/HA1 a HA1, a na centrálnom Balkáne predstavujú južnú hranicu rozšírenia hrotov tohto typu vôbec (s. 45). V kategórii hrotov kopijí s profilovanou listovou tuľajkou (nálezy 93–122), ktorých spoločným menovateľom je hladký list, cez ktorý prechádza odlišne profilovaná tuľajka, autor vyčlenil tri varianty. Prevažne to sú nálezy z depotov (stupňa II) z mladšej doby bronzovej a patrí k nim i relatívne veľa doteraz nepublikovaných ojedinelých nálezov (s. 48). Gro ich rozšírenia je opäť v „oblasti depotov“ na severe pracovnej oblasti, kde vystupujú súbežne s ďalšími základnými typmi bronzových kopijí, ku ktorým Vasić ráta hroty tvaru vavrínového, vrbového a kosoštvorcového listu (s. 49, 50). Osemdesiatjeden exemplárov hrotov s oblúkovite zakriveným (podľa iných bádateľov plameňovitým; *Gedl 2009*) tvarom listu tvorí početnú a tvarovo výraznú skupinu hrotov, v rámci ktorej sa na základe stvárnenia tuľajky na úrovni listu vyčleňujú dva varianty. Zásadným kritériom je v tomto smere podľa autora neprítomnosť (nálezy 123–146), alebo prítomnosť (nálezy 147–201, resp. blízke nálezy 202–204 a asi aj zlomky ďalších) stupňa na liste hrotu. Je zaujímavé, že na strednom Balkáne, napríklad na rozdiel od Slovenska (pozri mohyly z Čaky a iné náleziská; *Novotná 2007*, 161, 162), kopije s oblúkovite zakriveným/plameňovitým tvarom listu neboli objavené v hrobách (s. 57). Vasić aj v prípade tohto tvaru konštatuje spojitost s depotmi regionálneho stupňa II, zodpovedajúcemu stupňu HA1.

Dôležité zistenie vyplýva z metrických údajov tohto typu hrotu (aj) na severe Balkánu, pretože v zásade sú známe len dlhšie exempláre (s. 58), ktoré boli hlavne útočnými bodnými zbraňami – kopijami. Z koncentrácie hrotov s plameňovitým tvarom listu na severe centrálného Balkánu vyplýva, že ide o južnú a juhovýchodnú hranicu rozšírenia tejto základnej formy a charakteristickej kopije doby popolnicových polí (s. 59). Podstatne zriedkavejšie sú nálezy (205–211) hrotov kopijí s vavrínovým až vrbovým tvarom listu a s krátkou tuľajkou. Tieto tvarovo nevyhranené dlhšie a užšie hroty sú taktiež známe najmä z hromadných nálezov regionálnych stupňov II–IV (s. 60, 61). O zvlášť dlhom hrote kopije z východosrbskej lokality Alun (nález 211) si Vasić myslí, že ide o singulárny, resp. lokálny produkt symbolického charakteru, vyrobený pre rituálne účely.

Aj stredný Balkán je teritóriom s priepastným rozdielom v číslach nájdených finálnych výrobkov na strane jednej, v tomto prípade hrotov kopijí/oštepov a šípov, a na strane druhej kadlubov, v ktorých sa tieto predmety v mladšom metaliku odlievali. Tento stav však kopíruje situáciu, ktorú poznáme zo susedných regiónov (*Ilon 2006*, 276–285, obr. 1–6). Nálezy kadlubov (212–214B) zo sídliskových lokalít v severnej časti centrálného Balkánu (Feudvar, Rasna, Vinča a Vršac) sú dôležitými dokladmi lokálnej produkcie hrotov kopijí (s. 62, 63), to značí ich výroby v oblasti, v ktorej existujú spojky s „karpatsko-stredodunajskou dobou bronzovou“.

Zhruba štvrtinu nálezového fondu predstavujú typologicky presnejšie nedefinovateľné fragmenty kopijí (nálezy 215–288), ktoré Vasić vzhľadom na stav zachovania tej-ktorej partie hrotu v zlomku delí do štyroch skupín (s. 63). Nie je prekvapením, že najväčší počet fragmentov pochádza z depotov regionálneho stupňa II (s. 68), pre ktorý sú hromadné nálezy bronzových zlomkov charakteristické. Podotýkam, že to zodpovedá poznatkom o tzv. zlomkových depotoch a ich pozícii v širšom stredoeurópskom priestore. Ďalšie dve „kapitoly“ sú vlastne iba súpismi hrotov kopijí uvádzaných v literatúre (nálezy 289–306) a hrotov zo srbských múzeí – ojedinelými nálezmi späťými so susednými územiaми Bosny a Čiernej Hory (nálezy 307, 308).

Hrotov šípov z doby bronzovej a z počiatku staršej doby železnej mal Vasić zo stredného Balkánu k dispozícii podstatne menej, než hrotov kopijí a oštepov. V nálezovom fonde dominujú hroty z bronzu, len jeden (nález 334) je z kosti/parohu (s. 70, 72). Tento unikátny štíhly hrot s dlhým trňom z Madžari (miesta neďaleko od Skopje na severe Macedónska) sa našiel v hrobe s pozoruhodným inventárom, do ktorého boli uložené spálené kosti určite dôležitého dospelého muža – bojovníka z 13./12. stor. pred Kr. (*Mitrevski 1992–1993*, 119–122, obr. 2: 1–6; 9; 11). V špecifickej kategórii hrotov šípov (vykrojených) z bronzového plechu (nálezy 309–333) autor rozoznáva dva varianty. Líšia sa vyhotovením rovnej bázy, na ktorej sú buď upevňovacie otvory, alebo krátky trň. Hroty oboch foriem sú známe z pohrebísk zo záveru strednej doby bronzovej a zo začiatku mladšej doby bronzovej najmä na východe Srbska a v Kosove. Existencia tvarovo blízkych plechových hrotov šípov v Grécku rozpútala diskusiu o ich pôvode, ktorá prenikla až do slovenskej archeologickej spisby (*Tasić 2002*, 317, 318, obr. 2). Sám Vasić však konštatuje, aj keď súvis s „mykénskymi“ vplyvmi zásadnejšie neodmieta, že s najväčšou pravdepodobnosťou pôjde o výrobky

regionálnych dielní (s. 72). Zvyšnými analyzovanými kategóriami sú liate hroty šípov s trňom (nálezy 335–355) a hroty šípov s tuľajkou (nálezy 356–377). Informatívne poznamenávam, že v skupine naposledy menovaných hrotov autor vyčlenil dve nepočítané, avšak markantné podskupiny – typy Klenje a Karaburma. Artefakty týchto typov sú súčasťou (aj) opakovane spomínaných depotov regionálneho stupňa II (s. 75, 76). Stať o hrotoch šípov je zakončená dvoma hroťmi šípov s neznámym uložením, ktoré sú známe v literatúre (nálezy 378, 379).

Necelé štyri stovky hrotov kopijí, oštepov a šípov z doby bronzovej a počiatku doby železnej, ako aj celoživotné štúdium kovovej industrie na centrálnom Balkáne Vasića priviedli k záveru, že analyzované militáriá nie sú v sortimente bronzových alebo železných predmetov práve najčastejšími nálezmi (s. 77). Ak možno problematiku generalizovať, tak veľká časť hrotov pochádza z depotov z mladšej doby bronzovej na severe pracovnej oblasti a všeobecne patria do jedného časovo-priestorového kontextu s obdobnými nálezmi z príslušných teritórií na severozápade, severe a severovýchode (t. j. Chorvátsko s príslušnou východoalpskou oblasťou, Maďarsko, Rumunsko a stredoeurópske Podunajsko vôbec). Z monografie vyplýva kardinálny poznatok práve vo vzťahu k „dunajsko-karpatským“ nálezom (vrátane slovenských) bronzových hrotov kopijí/oštepov, podľa ktorého základné formy (napr. štandardizované hroty s listami plameňovitého tvaru) týchto zbraní na strednom Balkáne, predovšetkým z mladšej doby bronzovej, možno označiť južnou a juhovýchodnou hranicou ich výskytu. Ukazuje sa, že hlavné tvary kopijí a oštepov preživali do neskorej doby bronzovej, podobne ako v menovaných oblastiach na severe, a prvé zo železa kované výrobky tohto typu sa tu objavili až v staršej dobe železnej (s. 78). Pozitívne hodnotím, že v monografii sú zároveň zohľadnené bronzové hroty šípov, ktorých je na strednom Balkáne z doby bronzovej a počiatku doby železnej, na počudovanie, známych relatívne málo (s. 79). Škoda, že autor neznázorňuje rozšírenie pertraktovaných typov hrotov v jednotlivých mapách, ako to vo zväzkoch PBF býva zvykom, ale iba prostredníctvom jednej mapy (tab. 19). Fundovaný, principiálne však tradičný archeologický rozbor hrotov azda v budúcnosti rozšíria ďalšie analýzy: archeobotanické analýzy v tuľajkách viditeľných zvyškov drev (s. 10), metalografické atď.

Dlhoročná systematická práca Rastka Vasića pre edíciu publikácií PBF, v rámci ktorej skompletizoval a súborne sprístupnil ďalšie typy bronzovej industrie z centrálného Balkánu, bude bez pochyb prínosná pre hlbšie poznanie európskeho metalika. To určite ocenia a pri štúdiu militárií využijú i slovenskí bádatelia.

LITERATÚRA

- Avila* 1983 – R. A. J. Avila: Bronzene Lanzen- und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit. PBF V/1. München 1983.
- Bader* 2006 – T. Bader: Lanzen spitzen – eine vernachlässigte Fundgattung. In: J. Kobaľ (Hrsg.): Bronzezeitliche Depotfunde – Problem der Interpretation. Materialien der Festkonferenz für Tivodor Lehoczy zum 175. Geburtstag. Ushhorod, 5.–6. Oktober 2005. Užhorod 2006, 247–272.
- Gedl* 2009 – M. Gedl: Die Lanzenspitzen in Polen. PBF V/3. Stuttgart 2009.
- Heckel/Jones/Hooková* 2008 – W. Heckel/R. Jones/Ch. Hooková: Alexandr Veliký a jeho elitní pěchota. Překlad z originálu V. Socha. Brno 2008.
- Horst* 1977 – F. Horst: Jungbronzezeitliche Griffangelschwerter aus dem Elb-Havel-Gebiet. In: J. Herrmann (Hrsg.): Archäologie als Geschichtswissenschaft. Studien und Untersuchungen. Schr. Ur- u. Frühgesch. 30. Berlin 1977, 165–175.
- Ilon* 2006 – G. Ilon: Bronzezeitliche Gussformen in dem Karpatenbecken (Vorstudie). In: J. Kobaľ (Hrsg.): Bronzezeitliche Depotfunde – Problem der Interpretation. Materialien der Festkonferenz für Tivodor Lehoczy zum 175. Geburtstag. Ushhorod, 5.–6. Oktober 2005. Užhorod 2006, 273–301.
- Mitrevski* 1992–1993 – D. Mitrevski: A Brnjica Type Necropolis near Skopje. Starinar N. S. 43–44, 1992–1993, 115–124.
- Novotná* 2007 – M. Novotná: Militáriá stredodunajských popolnicových polí na Slovensku. In: M. Salaš/K. Šabatová (Ed.): Doba popolnicových polí a doba halštatská. Príspevky z IX. konferencie, Bučovice 3.–6. 10. 2006. Brno 2007, 157–165.
- Patay* 1995 – P. Patay: Die Miniaturbronzen der Pilinyer Kultur. In: A. Jockenhövel/H. Müller-Karpe (Hrsg.): Festschrift für Hermann Müller-Karpe zum 70. Geburtstag. Bonn 1995, 103–108.
- Tasić* 2002 – N. Tasić: Metallfunde in der Brnjica-Kultur und das Problem des mykenischen Imports. Anodos. Stud. Ancient World 2. In Honour of Mária Novotná. Trnava 2002, 315–323.
- Vaday/Szabó* 2009 – A. Vaday/A. Szabó: Salgótarján, Bevásárlóközpont – többkorszakú régészeti lelőhely (Előzetes jelentés II)/Salgótarján, Shopping centre – multiperiod archaeological site (Preliminary report II). In: Régészeti kutatások Magyarországon 2008/Archaeological Investigations in Hungary 2008. Budapest 2009, 5–42.
- Vasić* 2014 – R. Vasić: Ein Nachtrag zu den PBF-Bänden; die den Zentralbalkan betreffen. Starinar N. S. 64, 2014, 205–217.

Vladimír Mitáš

Príspevok vznikol s podporou grantového projektu 2/0091/16 agentúry VEGA „Slovensko v dobe bronzovej – križovatka súvekých európskych civilizácií“.

**Lovag Zsuzsa: Az Esztergom-Prímás szigeti apáca-
lostor feltárása.** Opuscula Hungarica VIII. Budapest 2014. Insgesamt 155 Seiten, 39 Tafeln, 1 Karte als Beilage. ISBN 978-615-5209-38-3, ISSN 1419-9521.

Im achten Band der Reihe Opuscula Hungarica des Ungarischen Nationalmuseums werden die Forschungsergebnisse des in Esztergom freigelegten Benediktiner-Nonnenklosters und Kirchenfriedhofes veröffentlicht. Die Stadt war das wichtigste Zentrum des Ungarischen Königreichs im Hochmittelalter. Die Fundstelle bzw. die wichtigsten Funde waren dank der zahlreichen vorläufigen Berichte der Forschung schon bekannt (*Lovag*

1979; 1986; 1990; 1995; 2001; 2005). Die Überreste des Nonnenklosters kamen auf der zur Stadt Esztergom gehörigen, westlich davon befindlichen, durch die Kleine Donau und Donau begrenzten Erzbischöflichen Insel (ung. Primás sziget) zum Vorschein. Die Freilegung erfolgte in Rahmen der Rettungsgrabungen wegen des geplanten Wasserkraftwerkes in Nagymaros. Zwar waren die Ruinen schon seit der Mitte des 19. Jh. bekannt, auch wurden mehrmals archäologische Forschungen auf dem Gelände durchgeführt, trotzdem geschah die Freilegung des Klosters und des Kirchenfriedhofes erst zwischen 1979 und 1990 unter der Leitung der Verfasserin. Eine vollständige Freilegung erfolgte jedoch nicht, weil wegen der nördlich verlaufenden Strasse die nordwestliche Ecke der Kirche bzw. die im Westen anschliessenden Gebäude nicht erforschbar waren. Auch verhinderte ein nicht enteignetes Grundstück die Freilegung des östlichen Klosterflügels und eines Teiles vom Friedhof. Trotzdem konnte Zsuzsa Lovag während eines Jahrzehnts den größten Teil der Gebäude und 415 mittelalterliche Gräber freilegen und dokumentieren. Eine auf der ersten Seite befindliche Karte – „Esztergom am Anfang des 11. Jahrhunderts“ – kann etwas Hilfe bei der Lokalisierung des Klosters in der mittelalterlichen Topographie Esztergoms bieten, eine moderne Karte der Insel mit Einzeichnung der Überreste wäre aber wünschenswert gewesen.

Das Buch fängt in der Tat mit einer Vorstellung der Verfasserin an. Auf den kurzen Lebenslauf (S. 5) folgt eine Liste mit einer Auswahl ihrer literarischen Werke (S. 6, 7). Leider kommen schon sowohl hier, als auch später zahlreiche Tippfehler vor.

Das erste Kapitel gehört der Forschungsgeschichte, in dem einerseits die mittelalterlichen historischen Quellen über das Kloster, andererseits die hier gemachten archäologischen Forschungen in zeitlicher Abfolge behandelt werden (S. 11–14). Es wäre viel nützlicher gewesen, wenn sie anstatt der Auflistung dieser Quellen ihre Angaben in die späteren Analysen einfügt hätte und so ein historisches Gerüst zur Geschichte des Klosters geschaffen hätte. Noch dazu stammen die Quellen hauptsächlich aus dem Band der historischen Geographie der Árpádenzeit (*Györffy* 1987, 284) sowie aus der Archäologischen Topographie Ungarns (*MRT* 5 1979, 172). Erstmals wird die Insel 1073 bei den Friedensverhandlungen zwischen König Salamon (1063–1074) und Dux Béla in der Bilderchronik erwähnt. Das Kloster kommt aber erstmals im zwischen 1141 und 1146 verfassten Testament von Comes Martin in Verbindung mit dem hier gehaltenen *communi regni consilio* vom König Béla II. im Jahre 1137 (... *in insula abbatiæ monialium, ubi est ecclesia S. Mariae...*) vor. Demnach war die Gottesmutter Patronin der Kirche. In den Quellen des 13. Jh. kommen die Namen von einigen Nonnen vor. Nach der Verfasserin wurde das Kloster letztmals von Miklós Oláh im Jahre 1536 erwähnt, was auf der Angabe der Archäologischen Topographie beruht (*MRT* 5 1979, 172). Dennoch entging ihr, dass Nándor Knauz in der von ihr auch zitierten Abhandlung – die bis heute die gründlichste Arbeit zu Kloster und Ordensdenkmälern von Esztergom ist – die Zerstörung des Klosters anhand der historischen Quellen im Jahre 1543 ansetzte (*Pauli sz. Vincze* 1865, 88). Infolge der türkischen Eroberung verliessen die Nonnen ihr Kloster, dessen Anlagen in der Frühen Neuzeit verfielen.

Die Ruinen wurden bei den Schanzarbeiten im Freiheitskampf (1848/1849) gestört (*Knauz* 1865, 89), worüber Knauz berichtete, der als erster die Überreste mit dem aus den historischen Quellen bekannten Nonnenkloster identifizierte. Die erste Ausgrabung erfolgte 1937 durch István Paulovics, der die Mauer für Überreste eines valentinianischen Wachturmes hielt, obwohl schon damals mittelalterliche Bestattungen zum Vorschein gekommen sind. Wieder wurde das Gelände im Jahre 1953 von László Zsolnay erforscht, der hier mittelalterliche Mauern und Gräber freilegte und mittelalterliche Objekte ins Museum brachte. Zsuzsa Lovag erwähnt anhand der Archäologischen Topographie einige von ihnen, wie zum Beispiel die Buchbeschlüge sowie ein Bleisiegel (S. 12). Wahrscheinlich untersuchte sie aber diese nicht, denn das Siegel ist eine spätmittelalterliche Textilplombe (Balassi Bálint Museum Inv. Nr. 53.433.1; vgl. *Mordovin* 2014). In den Jahren 1959 und 1966 wurden wieder Gräber und Mauerüberreste freigelegt. Leider wurden die Ergebnisse und Funde dieser früheren Ausgrabungen in den Band nicht aufgenommen, was eine vollständige Veröffentlichung der Grabungsergebnisse ermöglicht hätte. Die Karte auf Seite 14 findet sich eine summarische Darlegung der freigelegten Objekte, in die aber die früheren Ausgrabungen nicht eingearbeitet wurden.

Im Kapitel II wird die Freilegung des Klosters vorgestellt. Den prägenden Teil des Gebäudekomplexes ergab die 29 m lange und 17 m breite dreischiffige Kirche. Im mittleren Teil des Hauptschiffes sowie im südlichen Seitenschiff befand sich eine riesige Eintiefung, zusätzlich wurden die Mauern vollständig weggeschafft. Die Verfasserin berichtet ausführlich über ihre Grabungsbeobachtungen und die architektonischen Elemente und Funde. Der Text wird durch die beigegefügt Schnit- und Grundrisszeichnungen gut ergänzt. Nach der Kirche folgt die Vorstellung des Klosters. Südlich der Kirche befand sich der Westflügel des Klosters, der durch zahlreiche neuzeitliche Eingriffe gestört wurde. Ein besonderer Fund kam in der árpádenzeitlichen Schuttschicht im südöstlichen Teil des Gebäudes zum Vorschein. Es handelt sich um einen intakten schwarzen, mit seiner Mündung nach unten gerichteten árpádenzeitlichen Topf, unter dem Hühnerknochen, drei Eisennägel und ein Ei lagen, was als Bauopfer dort deponiert worden war (S. 25, Taf. 6, 2). Ein Teil der Anlage des südlichen Flügels blieb in gutem Zustand erhalten. Im östlichen Klosterflügel kamen drei 6 x 6 bzw. 5 m grosse Säle zum Vorschein. Im dritten standen Öfen, die aber vor dem Bau des Flügels in Betrieb gewesen waren und, worauf die Verfasserin hinweist, zu einem früheren, als Werkstatt genutzten Gebäude gehörten. Unter den Öfen wurde eine grosse Abfallgrube mit vielen Keramikscherben und Tierknochen gefunden, welche durch einen Denar vom König Andreas I. (1047–1060) datiert sind. Eine Analyse dieser Keramik findet sich aber weder hier noch in dem in *Archaeológia* Értésítő veröffentlichten Beitrag der Verfasserin (*Lovag* 2016). Unter den Sälen lagen die Bestatteten in mehreren Schichten, was zeigt, dass dieser Flügel erst am Ende des 13. und am Anfang des 14. Jh. errichtet wurde.

In der Mitte des Hofes befanden sich Mauerüberreste eines Gebäudes mit zwei Apsiden. Seine ostwestliche Mauer hatte eine Länge von 7,8 und 8,2 m und seine nordsüdliche 7,5 und 7,8 m. Es diente als Kapelle. Die Verfasserin

weist darauf hin, dass sie für seinen Grundriss keine Parallelen in Ungarn kennt. Die Vorstellung der Freilegung der Aussen- und Innenhöfe führt zum nächsten Unterkapitel, das sich mit dem Friedhof beschäftigt. Nach der Verfasserin sollte man statt mit einem aber auf jeden Fall mit drei Friedhöfen in dem und um das Nonnenkloster rechnen. Nördlich von der Kirche ist ein Kirchenfriedhof, für den die Bestattungen in drei oder vier Schichten sowie die Beigabenarmut charakteristisch sind. Wegen der wenigen datierbaren Funde legt sie diesen Teil ins 12. Jh. Dabei wurde auch innerhalb der Kirche bestattet, was gemäß den wenigen Beigaben im 14.–15. Jh. geschah. Vollständig freigelegt wurde der Hof des Klosters, wo die Gebeine in mehreren Schichten sowohl in Särgen, als auch in Ziegel- und Steingräbern ruhten. Hier waren auch sekundäre Bestattungen häufig. Der einzige verzierte Grabstein mit einem langschäftigen Kreuz kam hier zum Vorschein. Die Inschrift eines anderen Grabsteins brachte schon Knauz, was aber von der Verfasserin nicht zitiert wird (*Pauli sz. Vincze 1865, 90*). In der westlichen Hälfte dieses Friedhofs befanden sich Gräber mit reichen Beigaben. In zahlreichen kamen Münzbeigaben vor, von denen die Elektronmünze des Johannes II. Komnenos (1118–1143), die im Grab 376 unter dem Handgelenk gefunden wurde, besonders interessant ist. Unter den Beigaben sollte man das nielloverzierte Silberkreuz aus dem Kindergrab 201 mit einer Münze des 12. Jh. sowie den Goldring mit Steineinlage aus dem 14. Jh. im Grab 203 hervorheben. Auf die Bestattung von reicheren Personen deuten kleine goldene Ohrgehänge im Grab 288 bzw. das Ohrgehängepaar mit S-Enden des Grabes 289 hin. In mehreren Gräbern blieben Goldfasern von Kleidungsstücken erhalten.

Nach der anthropologischen Untersuchung und Analyse der Bestattungen, wie die Verfasserin hinweist, wurden die Gräber der Nonnen nicht gefunden. Ihrer Meinung nach könnten sie sich höchstwahrscheinlich entweder in der Kapelle am Hof oder im Chor der Kirche befunden haben, die den Störungen zum Opfer gefallen sind.

In Kapitel III werden die Ausgrabungsergebnisse veröffentlicht, was sich an zahlreichen Stellen mit dem Kapitel II überschneidet. Hier brachte die Verfasserin schon einige Parallelen aus der Literatur. Anhand ihrer Beobachtungen unternahm sie es, die Baugeschichte des Klosters zu skizzieren. Demnach wurden einige Teile des Klosters sowie die Kirche im 11. Jh. gebaut, ein grosser Brand zerstörte den Westflügel im 14. Jh. Dieser Brand könnte passiert sein, als János, Sohn des Banus Heinrich, 1304 das Kloster plünderte (*Pauli sz. Vincze 1865, 86*), worauf aber Lovag weder hier, noch anderswo hinweist. Sie erwähnt jedoch nicht, welche Auswirkungen der Mongolensturm auf das Kloster hatte und ob es davon irgendwelche Spuren gab. Die Besetzung der königlichen Stadt und Belagerung der Burg hatten gewiss Auswirkungen auf die benachbarten Siedlungen und kirchlichen Gebäude. Die abgebrannte, dann geplanierte frühere Anlage des östlichen Teiles fiel vielleicht gerade dem Mongolensturm zum Opfer. Die auf dem Hof freigelegte Kapelle mit zwei Apsiden und quadratischem Grundriss ähnelt nach Meinung der Verfasserin der Gruft neben der Benediktiner-Klosterkirche in Spiez (Schweiz), was auf eine frühe Verbindung mit Sankt Gallen hinweisen könnte (S. 59). Dies widerspricht aber der Beobachtung von Károly Mesterházy (*Mesterházy*

2014), die der Verfasserin unbekannt war. Nach seiner Meinung stand eine mit dieser Anlage identische Kapelle auf dem Campo San Simeone in Venedig, deren Grundriss auf dem Pflaster des Platzes angezeigt wird. Diese Kapelle ist in das 10.–11. Jh. datierbar, und sie könnte als Vorbild für den Bau auf der Esztergomer Insel gedient haben (*Mesterházy 2014, 162*).

In Kapitel IV folgt die Beschreibung der Gräber und ihren Beigaben (S. 60–76). Obwohl die in den Jahren 1959 und 1966 freigelegten 8 und 16 Gräber im Kapitel I erwähnt wurden, nahm die Verfasserin sie in den Katalog aber nicht auf, so fehlen hier leider die früheren Bestattungen und Funde. In der Beschreibung stehen die wichtigsten Angaben (Grabtiefe und Länge des Skelettes) sowie dank der anthropologischen Untersuchungen Geschlecht und Alter der Bestatteten. Bei den Beigaben fehlen aber die Massangaben, und auch auf den Photos im Tafelteil stehen keine Masse.

Im Kapitel V sind die Erkenntnisse aus der Freilegung des Gräberfeldes zusammengefasst, was zum Teil ebenfalls mit dem in Kapitel II gebrachten übereinstimmt. Einige Bestattungsbräuche verdienen aber Erwähnung. Zum Beispiel wurde ein Neugeborenes innerhalb der Kirche mit einem grossen Dachziegel bedeckt; im Grab 148 ruhte ein schädelloser Mann. Wegen eines neuzeitlichen Eingriffs waren die Steingräber zwischen der Kirche und der östlichen Wand des südlichen Seitenschiffes stark gestört. Nach der Verfasserin könnten hier die Nonnen bestattet worden sein (S. 78). Im Hof befand sich ein vierschichtiger systemloser Friedhof, in dem Stein-, Ziegel- und Holzsärgen gleichermaßen vorkamen. Hier gelangten auch merkwürdige Bestattungen ans Tageslicht. Im Grab 244 waren neben dem ungestörten Skelett vier Schädel und am Rand aufeinander gelegte Knochen, oder im Grab 211 wurde in ein zerwühltes Kindergrab ein robuster Mann in Hockerlage bestattet (S. 79). Römische Steindenkmäler bedeckten die Gräber 207, 243 und 409. Gemäss den hier gefundenen Münzen wurde dieser Teil ab dem letzten Viertel des 11. Jh. genutzt. Nach den Beigaben und gebauten Gräbern gehörten die hier bestatteten Personen zu höheren gesellschaftlichen Schichten der Epoche.

Im VI. Kapitel wird das archäologische und architektonische Fundmaterial analysiert, wobei die Verfasserin sich mit der erneuten Auflistung der Funde begnügt und kaum Parallelen zitiert. Der Auflistung der architektonischen Denkmäler folgen die liturgischen Gerätschaften. Neben Glockenbruchstücken werden hier ein Nodus mit Schaft von einem Prozessionskreuz und eine Heiligengestalt von einem Limogesser Kreuz aus der Mitte oder zweiten Hälfte des 13. Jh. beschrieben, jedoch ohne tiefgreifende Analysen. Zsuzsa Lovag bringt auch zu dem mit einem Denar von Géza II. (1141–1162) zusammen gefundenen goldenen Kragen im Grab 300 sowie zu den mittelalterlichen Fingerringen keine Parallelen. Während das Kreuz im Grab 201 gewiss als Brustkreuz getragen wurde, war das sogenannte Benediktkreuz (Taf. 39: 5) eher eine kreuzförmige frühneuzeitliche Andachtsmedaille, die auf jeden Fall nach 1660, höchstwahrscheinlich aber erst in der ersten Hälfte des 18. Jh. geprägt wurde und zu einem Rosenkranz gehörte (*Fassbinder 2003, 234, 238*).

Die Verfasserin nahm keine genaue, auf Katalogen basierende Bestimmung der hier gefundenen Münzen

vor. Die Bestimmung der byzantinischen Münze des Grabes 376 (*BMC 1908*, 51) erfolgte zwar, wird aber nur in der Fussnote angemerkt. Die Elektronmünze ist aber eine Prägung des Johannes II. Komnenos aus Thessaloniki. Bei den anderen Münzen wurde nur so viel angegeben, ob sie eine königliche oder andere Art von Prägung sind. Das Erscheinen einer byzantinischen Goldmünze in einem Klosterfriedhof ist bemerkenswert, aber nicht ohne Parallelen im Karpatenbecken. Die Verfasserin erwähnt aber nicht das Grab eines „griechischen Kriegers“, das auf der Budapester Margitinsel ebenfalls in einer Klosterkirche ausgegraben wurde. In der nördlichen Seite des Kirchenschiffes kam ein südwestlich orientiertes Grab mit Waffen, Sporen und Münzen aus der Zeit des Johannes Komnenos ans Tageslicht (*Kubinyi 1861*, 20, 21). Wahrscheinlich war jene Komnenos-Goldmünze, die zwischen menschlichen Knochen in Németszernye (heute Srpska Crnja, Serbien) gefunden wurde, ebenfalls eine Grabbeigabe (*Gohl 1909*, 143).

Lovag beschäftigt sich nur mit den Haupttypen der in grosser Menge gefundenen Keramikbruchstücke, deren charakteristische Exemplare auf den Tafeln am Ende des Buches präsentiert sind. Neben árpádenzeitlichen Töpfen kamen auch Bruchstücke von Tonkesseln zum Vorschein. Ebenfalls in hoher Zahl kommen Überreste von Gefässen des 14.–15. Jh., wie zum Beispiel gestempelte Wiener Töpfe und Krüge, vor.

Im letzten Kapitel ihres Buches versucht Zsuzsa Lovag, anhand ihrer Grabungsbeobachtungen die Geschichte des Kloster zu skizzieren. Wie schon am Anfang der Buchbesprechung erwähnt wurde, wäre es viel glücklicher gewesen, die schriftlichen Quellen hier zu verwenden, weil sie in manchen Fällen für gewisse archäologische Phänomene eine Erklärung bieten können. Die Gründung des Kloster erfolgte höchstwahrscheinlich schon in der ersten Hälfte des 11. Jh., aber die Person seines Gründers ist fraglich. Lovag vermutet dennoch eine königliche Gründung, die ihrer Meinung nach durch ein im Innenhof des Klosters freigelegtes, auf eine erheblich grosse Gruft hindeutendes Fundament untermauert wird. So sollte das Kloster die Ruhestätte einer hochrangigen Person sein (S. 84). Ihrer Meinung nach wurde zuerst die Kirche gebaut, dann das Nonnenkloster. Dennoch erhebt sich die Möglichkeit der Vorstellung, dass die kleine Kapelle mit zwei Apsiden am Hof früher als die Kirche errichtet wurde. Erst als die Bedeutung des Klosters wuchs, kam es irgendwann in der zweiten Hälfte des 11. Jh. zum Bau der Kirche. So ist es nicht zufällig, dass die Münzen in den Gräbern des Innenhofes Denare von König Koloman (1095–1116) und Ladislaus (1077–1095) sind. Bei den Friedensverhandlungen 1073 wird in der Bilderchronik nur die Insel erwähnt und nicht das Kloster, so ist es nicht zwangsläufig, dass die Verhandlungen in diesem Gebäude passierten. Eher wurde das grosse und flache Inselgelände als Schauplatz für das Treffen von König Salamon und Dux Béla genutzt, die mit grossen Gefolgen gekommen waren. Die erste Epoche des Klosters dauerte nach der Verfasserin bis zur zweiten Hälfte des 13. Jh., was mit der Umsiedlung des königlichen Hofes nach Buda zusammenhängen könnte. Man könnte eher annehmen, dass die erste Epoche mit dem Mongolensturm endete. Die Spuren eines Grossbrandes im Westflügel, die von der Verfasserin an dem Anfang des 14. Jh. datiert wurden, zeugen wahrscheinlich von

dem über den aus der literarischen Quellen bekannten Angriff im Jahre 1304. Zsuzsa Lovag versucht, anhand ihrer archäologischen Beobachtungen die Umgestaltung einzelner Teile des Klosters zu rekonstruieren, wobei sie sich aber wegen der Kargheit der datierbaren Funde in vielen Fällen nur auf Vermutungen stützen kann.

Am Ende des Buches stehen die Beiträge von Zsuzsanna Zoffmann über die anthropologischen (S. 93–97) sowie von István Vörös über die archäozoologischen (S. 98–113) Analysen, dann folgen auf 39 Tafeln Photos der Ausgrabungen bzw. der Funde.

Die Veröffentlichung von Kloster und Kirchenfriedhof des Mittelalters, die auf der Prímás-Insel freigelegt wurden, ist besonders wichtig für die archäologische Forschung im Karpatenbecken. Zsuzsa Lovag machte sich aber jene Möglichkeiten nicht zunutze, welche die Analyse der Bestattungsbräuche und des Fundmaterials geboten hätte. Dank der englischen Zusammenfassung bzw. der beigefügten Zeichnungen ist ihr Buch auch für die internationale Mittelalterforschung zugänglich, in der die Untersuchungen mittelalterlicher Kirchengebäude sowie ihrer Bestattungen immer mehr Beachtung finden.

LITERATUR

- BMC 1908* – W. Wroth: Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum. London 1908.
- Fassbinder 2003* – St. Fassbinder: Wallfahrt, Andacht und Magie religiöse Anhänger und Medaillen – Beiträge zur neuzeitlichen Frömmigkeitsgeschichte Südwestdeutschlands aus archäologischer Sicht. Zeitschr. Arch. Mittelalters. Beih. 18. Bonn 2003.
- Gohl 1909* – Ö. Gohl: Éremleletek. Num. Közl. 8, 1909, 143–145.
- Györffy 1987* – Gy. Györffy: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II. Budapest 1987.
- Pauli sz. Vincze 1865* – Pauli szent Vincze leányai meghonosítva Esztergomban. Esztergom 1865.
- Kubinyi 1861* – F. Kubinyi: Margitsziget műemlékei. Arch. Közl. 2, 1861, 1–26.
- Lovag 1979* – Zs. Lovag: Előzetes jelentés az Esztergom-alsószigeti középkori apácakolostor feltárási munkáiról. In: T. Kemenczei (Szerk.): Dunai Régészeti Közlemények. Budapest 1979, 87–93.
- Lovag 1986* – Zs. Lovag: Beszámoló az Esztergom-szigeti apácakolostor 1979–1983 között végzett feltárájáról. In: I. Fodor/L. Selmeczi (Szerk.): Középkori régészetünk újabb eredményei és időszzerű feladatai. Budapest 1986, 343–352.
- Lovag 1990* – Zs. Lovag: Bericht über die Freilegung des Nonnenklosters auf der Esztergomer Insel in den Jahren 1979–88. In: B. Chropovský (Hrsg.): Die Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen beim Aufbau des Kraftwerksystems Gabčíkovo – Nagymaros. Symposium, Nové Vozokany 6.–7. Oktober 1988. Nitra 1990, 97–101.
- Lovag 2001* – Zs. Lovag: Esztergom-Sziget. In: I. Takács (Szerk.): Paradisum Plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Pannonhalma 2001, 347–349, 679–680.
- Lovag 2005* – Zs. Lovag: Az Esztergom-szigeti apácakolostor temetőjének kutatása. In: E. Simonyi/Á. Ritoók (Szerk.):

- „... a halál árnyékának völgyében járok”. A középkori templom körüli temetők kutatása. Budapest 2005, 127–130.
- Lovag 2016* – Zs. Lovag: Éremmel keltezett kora Árpád-kori leletegyüttes Esztergomból. Arch. Ért. 141, 2016, 157–168.
- Mesterházy 2014* – K. Mesterházy: Mediterrane Elemente in der Kultur der Ungarn im 10–11. Jahrhundert. In: T. Olajos (Szerk.): A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc. Opuscula Byzantina 11. Szeged 2014, 155–170.
- Mordovin 2014* – M. Mordovin: Late medieval and early modern cloth seals in the collection of the Hungarian National Museum. Arch. Ért. 139, 2014, 192–237.
- MRT 5 1979* – I. Horváth/M. H. Kelemen/I. Torma: Magyarország régészeti topográfiája 5. Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. Budapest 1979.

Péter Prohászka